O‘ZBEK HUQUQIY AMALIYOTIDA NUTQ MADANIYATI VA TASVIRIY VOSITALARNING QO‘LLANISHI

Yangiboyeva Umida Mavlonboy qizi

Osiyo Xalqaro Universiteti 1-bosqich magistranti

E-pochta: yangiboyevaumida@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek huquqiy amaliyotida nutq madaniyati va tasviriy vositalarning nazariy asoslari, ularning huquqiy diskurs doirasidagi vazifasi hamda samarali qo‘llanilishi masalalari ko‘rib chiqiladi. Maqolada ritorika nazariyasi, diskurs tahlili va pragmalingvistika metodologiyasiga tayanilgan holda sud nutqi, advokatlik chiqishi hamda prokuror nutqidagi tasviriy vositalar — metafora, o‘xshatish, antiteza va ritorik so‘roq — tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari o‘zbek huquqiy nutqida tasviriy vositalarning ishontirish va ishonchlilik funksiyalarini bajarishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: nutq madaniyati, huquqiy diskurs, tasviriy vositalar, metafora, ritorika, sud nutqi, lingvopragmatika.

Abstract

This article examines the theoretical foundations of speech culture and figurative devices in Uzbek legal practice, their functions within legal discourse, and their effective application. Drawing on rhetoric theory, discourse analysis and pragmalinguistics, the study analyses figurative devices — metaphor, simile, antithesis and rhetorical question — in judicial speeches, defence pleadings and prosecutorial addresses. Findings demonstrate that figurative devices in Uzbek legal speech fulfil persuasion and credibility functions.

Keywords: speech culture, legal discourse, figurative devices, metaphor, rhetoric, court speech, pragmalinguistics.

Kirish. Tilshunoslik fanining zamonaviy rivojlanish tendensiyalari nuqtayi nazaridan huquqiy nutq va uning madaniyati alohida tadqiqot ob’ektiga aylangan. Nutq madaniyati — bu til birliklaridan o‘z o‘rnida, to‘g‘ri va ta’sirli foydalanish

malakasini qamrab oluvchi murakkab tizimdir.1 G‘ulomov ta’kidlaganidek, nutq madaniyati nafaqat to‘g‘ri gapirish, balki tinglovchiga ta’sir ko‘rsatish sanati hamdir.2

O‘zbek davlatchiligini yangilash va huquq tizimini isloh qilish jarayonida rasmiy nutq madaniyatini yuksaltirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yilgi farmoni o‘zbek tilining rasmiy muloqot sohasidagi nufuzini kuchaytirishni belgilab bergan.3

Huquqiy amaliyotda, xususan, sud jarayonlarida nutq madaniyatining ahamiyati beqiyosdir. Sud majlisidagi har bir so‘z, dalil keltirishdagi har bir ibora yuridik oqibatga ega bo‘lishi mumkin. Shu sababli huquqshunos nutqida til vositalaridan — ayniqsa tasviriy vositalardan — to‘g‘ri foydalanish masalasi nafaqat lingvistik, balki amaliy-huquqiy muammo sifatida ham ko‘riladi. Yo‘ldoshev ta’kidlaganidek, funksional uslub sifatida yuridik uslub o'ziga xos leksik-grammatik va ritorik belgilar tizimiga egadir.4

Mazkur maqolaning maqsadi o‘zbek huquqiy amaliyotida nutq madaniyati va tasviriy vositalar o‘rtasidagi aloqadorlikni nazariy-lingvistik jihatdan asoslash, tasviriy vositalarning huquqiy diskursdagi vazifalari va qo‘llanish mexanizmlarini ochib berishdir.

2. Mavzuning tadqiq darajasi va metodologik asos

Nutq madaniyati va huquqiy diskurs muammosi tilshunoslik fanida nisbatan yangi tadqiqot yo'nalishi hisoblanadi. O‘zbek tilshunosligida bu sohada D. Hudoyberganova, N. Mahmudov, B. Yo'ldoshev, K. Abdullayev, D. Ismoilova kabi olimlar ishlar olib borgan. Xususan, Hudoyberganova lingvopragmatika

1Mahmudov N. Til va nutq madaniyati. – Toshkent: Akademnashr, 2015. – B. 12.

2G‘ulomov A. Nutq madaniyati asoslari. – Toshkent: Fan, 1992. – B. 5.

3O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-6084-son Farmoni, 2020-yil 21-oktabr.

4Yo‘ldoshev B. O'zbek tilining funksional uslublari. – Toshkent: Universitet, 2011. – B. 87–88.

aspektidan nutq aktlarining kommunikativ vazifasini tahlil etgan,[5] Ismoilova esa nutq aktlari nazariyasini o‘zbek huquqiy diskursiga tatbiq etishga harakat qilgan.[6]

Xorijiy ilm-fanda T.A. Van Dijk, N. Fairclough va boshqalar huquqiy diskursni ijtimoiy-kognitiv hodisa sifatida o'rganishgan. Van Dijkka ko‘ra, diskurs nafaqat til hodisasi, balki ijtimoiy kontekst bilan chambarchas bog‘liq kognitiv tuzilmadir.[7] Fairclough esa diskursda ijtimoiy kuch va mafkura munosabatlarini tahlil etib, til ishlatilishining siyosiy-huquqiy ahamiyatini ko‘rsatgan.[8] Arutyunova diskursni “nutq, hayot jarayoniga kiritilgan” sifatida ta’riflagan bo‘lsa,[9] Ziyodullayev huquqiy tafakkurning tildagi ifodalanish xususiyatlarini o‘zbek kontekstida asoslab bergan.[10]

Tadqiqotda metodologik asos sifatida diskurs tahlili, pragmalingvistik tahlil va ritorik tahlil metodlari qo‘llanilgan. Tilda huquqiy nutqqa xos belgili tizimni aniqlashda Tiersma metodologiyasidan foydalanilgan: u huquqiy tilni o‘ziga xos leksika, sintaksis va uslubiy tuzilmaga ega mustaqil ko‘rinish sifatida ta’riflaydi.[11]

3. Nutq madaniyati va huquqiy diskursning o‘zaro munosabati

“Nutq madaniyati” tushunchasi lingvistik adabiyotda turlicha talqin qilinadi. Keng ma’noda nutq madaniyati — til egasining o‘z fikrlarini aniq, ta’sirli va me’yorlarga mos ravishda ifodalash qobiliyatidir. Qodirov ta’riflashicha, yuridik uslub doirasida nutq madaniyati huquqiy terminologiyadan to'g'ri foydalanish, mantiqiy izchillik va ritorik ta'sirchanlikning uyg'unligini taqozo etadi.[12]

5Hudoyberganova D. Lingvopragmatika asoslari. – Toshkent: Universitet, 2014. – B. 34.
6Ismoilova D. Nutq aktlari nazariyasi va o'zbek huquqiy diskursi. – Toshkent: Akademnashr, 2021. – B. 77.
7Van Dijk T.A. Discourse and Context: A Sociocognitive Approach. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – P. 18.
8Fairclough N. Discourse and Social Change. – Cambridge: Polity Press, 1992. – P. 63.
9Arutyunova N.D. Diskurs // Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar'. – Moskva: Sovetskaya entsiklopediya, 1990. – S. 136.
10Ziyodullayev M. Huquqiy tafakkur va yuridik mantiq asoslari. – Toshkent: Adolat, 2020. – B. 56.
11Tiersma P. Legal Language. – Chicago: University of Chicago Press, 1999. – P. 7.
12Qodirov A. Yuridik uslub va huquqiy matnlar tilshunosligi. – Toshkent: ToshDYUI, 2018. – B. 29.

Huquqiy diskurs — bu huquqiy munosabatlar kontekstida amalga oshiriladigan, o‘ziga xos institutsional belgilarga ega, maqsadli kommunikativ faoliyat. U quyidagi asosiy xususiyatlar bilan tavsiflanadi: (1) rasmiy kommunikativ muhit (sud zalida yoki huquqiy hujjatda); (2) normativ-huquqiy asosga tayanish; (3) ishontirish va dalillash maqsadining ustuvorligi; (4) ijtimoiy-huquqiy kuch munosabatlarining tildagi aksi.

Ritorika nazariyasida Aristotelning uchta ta’sir vositasi — ethos (notiqning obro’si), pathos (his-tuyg'uga murojaat) va logos (mantiqiy dalil) — huquqiy nutqda o‘ziga xos ko‘rinish kasb etadi.[13] O‘zbek huquqiy amaliyotida ham bu uchta element mavjud: sudya oldida notiq o‘z huquqiy malakasini (ethos) namoyish etadi, guvoh yoki jabrlanuvchining holatini tasvirlar ekan, his-tuyg‘uga murojaat qiladi (pathos), dalil va mantiqqina (logos) esa hukm qabul qilishga ta’sir etadi. Rahmatullayev ta’kidlaganidek, notiqlik san’ati me’yor sifatida o‘zbek klassik adabiy tili doirasida shakllangan.[14]

4. Huquqiy nutqdagi tasviriy vositalar: nazariy tasnif

Tasviriy vositalar — bu ma’no boyitish, ta’sir kuchini oshirish va nutqni obrazli qilish uchun xizmat qiluvchi til hodisalaridir. Jo‘rayev ularni ritorikaning muhim tarkibiy qismi sifatida tasniflaydi.[15] Huquqiy diskursda eng ko‘p uchraydigan tasviriy vositalar quyidagilar: metafora, o‘xshatish, antiteza, ritorik so‘roq va gradatsiya.

Metafora — bir hodisa yoki tushunchaning boshqa hodisa belgilari orqali ifodalanishi. Lakoff va Jonsonning kontseptual metafora nazariyasiga ko‘ra, metafora nafaqat badiiy nutq, balki kundalik va professional nutqning ham tub asosini tashkil etadi.[16] Masalan, sud nutqida “adolat tarozi”ga qiyos keng qo‘llaniladi; jinoyat ishi “to‘r”ga, ayblanuvchi esa “qopqonga tushgan” sifatida

13Aristotle. Rhetoric / Transl. by W.R. Roberts. – New York: Modern Library, 1954. – P. 94.
14Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli lug'ati va nutq madaniyati masalalari. – Toshkent, 2009. – B. 18.
15Jo'rayev M. Ritorika va notiqlik san'ati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2011. – B. 44.
16Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – P. 3.

ifodalanishi mumkin. Xoliqova o‘zbek tilida metaforaning vazifaviy-uslubiy turlarini tahlil etib, yuridik matnlarda u ko‘proq ishontirish funksiyasini bajarishini ko‘rsatgan.[17]

O‘xshatish — ikki narsa yoki hodisani mushtarak belgi asosida qiyoslash usuli. Sud nutqida o‘xshatish konkret holatni tinglovchiga yanada ravshan tushuntirish maqsadida ishlatiladi. Yunusova sud chiqishlarini tahlil qilib, o‘xshatishning aksariyat hollarda faktni vizuallashtirish va hakamlar hay’atiga ta’sir etish vositasi sifatida qo‘llanilishini aniqlagan.[18]

Antiteza — qarama-qarshi tushunchalarni yonma-yon qo‘yish orqali ta’sir kuchini oshirish usuli. Solan huquqiy nutqda antitezani sudyalar va advokatlarning “o‘zaro muqobil hikoya” usuli sifatida ko‘radi: ayblov tomonining bayoni bilan mudofaa tomonining bayoni bir-biriga zid qilib quriladi.[19]

Ritorik so‘roq javob talab etmaydigan, lekin tinglovchini mulohazaga undovchi savol shaklida ifodalanuvchi vositadir. Ravshanbekova sudda tinglovchiga yo‘naltirilgan ritorik savol diskursiv ta’sirning eng samarali usullaridan biri ekanligini ta’kidlaydi.[20]

5. O‘zbek sud amaliyotida tasviriy vositalarning qo‘llanilishi

O‘zbek huquqiy amaliyotida tasviriy vositalarning qo‘llanilishi bir qator o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Birinchidan, o‘zbek legal madaniyatida notiqlik an’anasi milliy adabiy til bilan chambarchas bog‘liq; ikkinchidan, huquqiy matn va nutqda rasmiylik talabi bilan badiiylik o‘rtasida dinamik muvozanat mavjud. Conley va O'Barr ta'kidlaganidek, huquqiy nutq uslubi har bir madaniyatda o'ziga xos xususiyatlar kasb etadi.[21]

17Xoliqova R. O'zbek tilida tasviriy vositalar. – Toshkent: Fan, 2013. – B. 72.
18Yunusova M. Sud nutqi: lingvistik tahlil. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. – B. 93.
19Solan L.M. The Language of Judges. – Chicago–London: University of Chicago Press, 1993. – P. 41.
20Ravshanbekova O.M. Huquqshunosning nutq odobi // International Congress Education and Applied Sciences. – Bilbao, Spain, 2022. – B. 295.
21Conley J.M., O'Barr W.M. Just Words: Law, Language, and Power. – Chicago: University of Chicago Press, 1998. – P. 11.

Advokatlik chiqishlaridagi tasviriy vositalar. O‘zbek sudlarida advokatlik nutqi an’anaviy ravishda bir necha ritorik vazifani bajaradi: (a) faktlarni ishonchli tarzda taqdim etish; (b) dalillarning mantiqiy izchilligini ta’minlash; (v) sudyada hamda jabrlanuvchi yoki ayblanuvchi tarafida his-tuyg‘uni qo‘zg‘atish. Begmatov uslubiy jihatdan advokatlik nutqida sinonimik qatorlar va stilistik parallel qurilmalarning keng qo‘llanilishini kuzatgan.22

Jinoyat-protsessual kodeksning 211-moddasi sud muhokamasi ishtirokchilariga nutqiy erkinlik kafolatlaydi, lekin ular nutqning sifatiga doir me’yoriy talab qo‘ymaydi.23 Bu holat amaliyotda tasviriy vositalardan foydalanish chastotasi va samaradorligini ishtirokchilar professional malakasiga bog‘liq qilib qo‘yadi. Hasanov o‘zbek sudlarida kuzatilgan nutq namunalarini tahlil etib, tajribali advokatlar metafora va o‘xshatishdan ancha maqsadli foydalanishini ko‘rsatgan.24

Prokuror nutqidagi tasviriy vositalar. Abdullayevning pragmatik tahlilga ko‘ra, prokuror nutqida asosiy tasviriy vosita — bu mantiqiy dalillashning figurativ aksikologik to‘ldiruvchisi: huquqiy haqiqat mantiqan isbotlanib, so‘ngra metaforik qurilma yordamida ishontiriladi.25 Ismoilova nutq aktlari nazariyasiga tayangan holda prokuror nutqidagi “da’volovchi” so‘roq aktlari va “hukm chiqaruvchi” deklarativ aktlarning ritorik vositalar bilan uyg‘unlashuvini ko‘rsatgan.26

Gibbs o‘xshatishlarni ikki turga ajratadi: konventsional (milliy-madaniy an’anaga asoslangan) va innovatsion (matn ichida yangi yaratilgan). O‘zbek huquqiy nutqida birinchi tur ustunlik qiladi: kecha va bugun ham, qashshoq va boy

22Begmatov E. O'zbek tili uslubiyati. – Toshkent: Fan, 2007. – B. 103.
23O'zbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksi. – Toshkent: Adolat, 2023. – 211-modda.
24Hasanov B. Sud chiqishlarida ijtimoiy-lingvistik muloqot. – Toshkent: Universitet, 2017. – B. 38.
25Abdullayev K. Pragmatik lingvistika asoslari. – Toshkent: Universitet, 2020. – B. 61.

ham, adolat va nodon ham kabi an'anaviy qarama-qarshiliklar antiteza sifatida keng ishlatiladi.[27]

6. Tasviriy vositalarning ishontirish funksiyasi va pragmatik samarasi

Tasviriy vositalarning asosiy pragmatik vazifasi — tinglovchini ma’lum xulosaga undash, uning fikri va hissiyotiga ta’sir etish. Perelman va Olbreshts-Titeka “yangi ritorika” nazariyasida argumentatsiya nafaqat mantiqiy dalil, balki ma’noni ko‘chirish (metafora) va hissiy-obrazli ta’sir (pathos) orqali ham amalga oshirilishini ko‘rsatadi.[28]

O‘zbek huquqiy diskursida tasviriy vositalarning ishontirish samarasi uch darajada namoyon bo'ladi: birinchidan, kognitiv daraja — murakkkab huquqiy tushunchalar konkret obrazlar orqali tushuntiriladi; ikkinchidan, emotsional daraja — tinglovchida kerakli kayfiyat uyg‘otiladi; uchinchidan, ijtimoiy daraja — notiqning obro’si va muloqot madaniyati ko‘rsatiladi. To‘xtasinov bu uch darajani nutq madaniyatining baholash mezoni sifatida ham ko‘rsatadi.[29]

Shoabdurahmonov o‘zbek adabiy tilining tarixiy rivojlanishini tahlil etib, tasviriy vositalarning milliy til an’anasida qadimdan mavjudligi va huquqiy matnlarda ham iste’mol qilina boshlaganligini ta'kidlaydi.[30] Murodov esa huquqiy matnlardagi metaforaning ikki xil yo‘nalishda ishlashini ko'rsatadi: faktni vizuallashtirish va norma mazmunini izohlash.[31]

7. Xulosa va tavsiyalar

Amalga oshirilgan nazariy tahlil asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin: Birinchi. O‘zbek huquqiy amaliyotida nutq madaniyati til me'yorlariga rioya qilish bilan birga huquqiy diskursning ritorik-pragmatik qonuniyatlarini ham

---

27Gibbons J. Language and the Law. – London: Longman, 1994. – P. 22.

28Perelman Ch., Olbrechts-Tyteca L. The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation. – Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1969. – P. 187.

29To'xtasinov R. Nutq madaniyati va uslubiyat. – Toshkent, 2020. – B. 49.

30Shoabdurahmonov Sh. O'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'qituvchi, 2006. – B. 214.

31Murodov A. Huquqiy matnlarda metafora va uning vazifasi. – Toshkent: Fan, 2016. – B. 55.

o‘z ichiga oladi. Huquqshunos nutqida tasviriy vositalar tasodifiy emas, balki ongli ravishda qo‘llanilishi kerak.

Ikkinchi. Metafora, o‘xshatish, antiteza va ritorik so‘roq o‘zbek sud nutqida ishontirish, vizuallashtirish va emotsional ta’sir funksiyalarini bajaradi. Bu vositalar kognitiv, emotsional va ijtimoiy darajada bir vaqtning o‘zida ta’sir ko‘rsatadi.

Uchinchi. O‘zbek huquqiy diskursida tasviriy vositalardan foydalanish madaniyati ko‘p jihatdan huquqshunosning individual lingvistik malakasiga bog‘liq bo‘lib, bu sohada tizimli tayyorgarlik zarurligini ko‘rsatadi. Huquqshunoslik ta’lim dasturlariga amaliy ritorika va huquqiy nutq madaniyati kurslarini kiritish tavsiya etiladi.

To‘rtinchi. Kelajakdagi tadqiqotlar uchun o‘zbek sud amaliyotidan olingan haqiqiy nutq namunalari korpusini shakllantirish va ularni empyrik lingvistik tahlil qilish ustuvor yo‘nalish bo‘lishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. G‘ulomov A. Nutq madaniyati asoslari. – Toshkent: Fan, 1992.
2. Mahmudov N. Til va nutq madaniyati. – Toshkent: Akademnashr, 2015.
3. Hudoyberganova D. Lingvopragmatika asoslari. – Toshkent: Universitet, 2014.
4. Yo‘ldoshev B. O‘zbek tilining funksional uslublari. – Toshkent: Universitet, 2011.
5. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli lug‘ati va nutq madaniyati masalalari. – Toshkent, 2009.
6. To‘xtasinov R. Nutq madaniyati va uslubiyat. – Toshkent, 2020.
7. Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 2006.
8. Begmatov E. O‘zbek tili uslubiyati. – Toshkent: Fan, 2007.
9. Jo‘rayev M. Ritorika va notiqlik san’ati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2011.
10. Ziyodullayev M. Huquqiy tafakkur va yuridik mantiq asoslari. – Toshkent: Adolat, 2020.

11. Qodirov A. Yuridik uslub va huquqiy matnlar tilshunosligi. – Toshkent: ToshDYUI, 2018.
12. Yunusova M. Sud nutqi: lingvistik tahlil. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.
13. Hasanov B. Sud chiqishlarida ijtimoiy-lingvistik muloqot. – Toshkent: